

Drachm of Ariarates I (333-322 BC) from Pichvnari
არიართეს I (ძვ.წ.333–322) დრახმა ფიქვნარიდან

Irine Varshalomidze

PhD in History, Senior researcher of Niko Berdzenishvili Institute
of Batumi Shota Rustaveli State University,
e-mail: irine.varshalomidze@bsu.edu.ge

Tel: +995 593 34 03 46

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-7082-0040>

Abstract: Aim of this work is to describe the silver coin, found during the Georgia-British archaeological expedition in 2007, from 227th Hellenistic grave, to determine the country, city, years of emission and meteorological parameters, to obtain parallel material, reporting reasoning and maps of coin circulation in the research area. As a result of the conducted research, it was determined that the coin is a drachma minted in the city of Gaziura in the name of King Ariarathes I (333-322 BC) of the Kingdom of Cappadocia. Drachmas minted in different cities of Cappadocia entered Georgia in large quantities and were the main means of circulation in Roman times. There are coins minted in the name of the kings of Cappadocia in the Hellenistic period as well, but only a few units, mainly from western Georgia. The discovery of a coin minted in Pichvnari with the name of Ariarates I is of great importance, since it is the earliest Cappadocian coin discovered in our country - the circulation of money minted in the city of Gaziura of the Kingdom of Cappadocia was recorded for the first time not only in the research area, but throughout Georgia as well. If we look over the material of the Hellenistic period of Pichvnari, we will see that the ceramic material of the city of Sinope is dominating - we have the same situation in the numismatic monuments. It is entirely possible that the drachma I of Ariarates appeared in Pichvnari through Sinopian products.

Key words: Cappadocia, Drachma, Ariarathes I, Fichenuri, Gaziura

ირინე ვარშალომიძე

ისტორიის დოქტორი, ბათუმის შოთა რუსთაველის
სახელმწიფო უნივერსიტეტის ნიკო ბერძენიშვილის
ინსტიტუტის უფროსი მეცნიერ-თანამშრომელი

ელ-ფოსტა: irine.varshalomidze@bsu.edu.ge

ტელ: +995 593 34 03 46

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-7082-0040>

აბსტრაქტი: შრომა მიზნად ისახავდა 2007 წელს, საქართველო-ბრიტანეთის ერთობლივი არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობისას, ელინისტური სამაროვნის 227-ე სამარხში გამოვლენილი ვერცხლის მონეტის განსაზღვრას, აღწერას; ქვეყნის, ქალაქის, ემისიის წლების, მეტროლოგიური პარამეტრების დადგენას, პარალელური მასალის მოძიებას და მონეტის საკვლევ ტერიტორიაზე მიმოქცევის მიზეზებისა და გზების დადგენას. ჩატარებული კვლევის შედეგად დადგინდა, რომ მონეტა წარმოადგენს კაპადოკიის სამეფოს მეფე არიარათეს I-ის (ძვ.წ. 333–322) სახელით ქალაქ გაზიურაში მოჭრილ დრაქმას. კაპადოკიის სხვადასხვა ქალაქში მოჭრილი დრაქმები რომაულ ხანაში დიდი რაოდენობით შემოდიოდა დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე და მიმოქცევის ძირითად საშუალებას წარმოადგენდა. ამავე ტერიტორიაზე გვხვდება ელინისტურ პერიოდში კაპადოკიის მეფეების სახელით მოჭრილი საფასეებიც, მაგრამ სულ რამდენიმე ერთეული. ფიჭვნარში არიარათეს I-ის სახელით მოჭრილი მონეტის გამოვლენას დიდი მნიშვნელობა აქვს. კაპადოკიის სამეფოს ქალაქ გაზიურაში მოჭრილი ფულის მიმოქცევა პირველად დაფიქსირდა არა მხოლოდ საკვლევ პუნქტში, არამედ მთელ საქართველოში. ეს არის ჩვენს ქვეყანაში გამოვლენილი ყველაზე ადრეული კაპადოკიური მონეტა. ფიჭვნარის ელინისტური ხანის მასალას თუ გადავხედავთ, აშკარად ჩანს, რომ დომინირებს ქალაქ სინოპეს კერამიკული მასალა. იგივე სურათი გვაქვს ნუმიზმატიკურ ძეგლებშიც. სავარაუდოა, რომ არიარათეს I-ის დრაქმა ფიჭვნარში სწორედ სინოპურ პროდუქციასთან ერთად შემოვიდა.

საკვანძო სიტყვები: კაპადოკია, დრაქმა, არიარათეს I, ფიჭვნარი, გაზიურა.

შესავალი: ფიჭვნარი ნუმიზმატიკური თვალსაზრისით აღმოსავლეთ შავისღვისპირეთის ყველაზე ადრეული და მდიდარი ძეგლია. აქ გამოვლენილი ადრეული მონეტები თარიღდება ძვ.წ. V საუკუნის დასაწყისით. ისინი მოჭრილია შავი ზღვის სამხრეთ (სინოპე) და ჩრდილოეთ (პანტიკაპეონი, ნიმფეონი) სანაპიროებზე. ასევე ქალაქ ქიზიკსა (ქალაქი მარმარილოს ზღვის სანაპიროზე) თუ შორეულ სიცილიასა და მაკედონიაში. ფიჭვნარის სამონეტო მეურნეობაში დიდი როლი ეკავა ადგილობრივ ფულს - კოლხური თეთრის სხვადასხვა ნომინალებს. საკვლევ ძეგლის ტერიტორიაზე სხვადასხვა დროს ნაპოვნია რომაული, ბიზანტიური და

ვეროპული მონეტები. ამჯერად, ნაშრომის მიზანია, 2007 წელს ელინისტური ხანის სამაროვანზე გამოვლენილი არიარათეს I-ის ვერცხლის დრაქმის შესწავლა და სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოტანა.

ლიტერატურის/წყაროების მიმოხილვა: კაპადოკიის სამეფოს სამონეტო საქმის შესწავლისა და ფიჭვნარის მონეტის განსაზღვრისათვის ჩვენ გამოვიყენეთ თურქი მეცნიერის HALİT ERKİLETLİOĞLU მონოგრაფია. საქართველოში კაპადოკიური ფულის მიმოქცევა შესწავლილი აქვთ კ. გოლენკოს, გ. დუნდუას, გ. ლორთქიფანიძეს, ნ. ინაიშვილს, მ. ივაშენკოს, ს. შამბას, ი. ვარშალომიძეს.

მეთოდოლოგია: კვლევის ჩასატარებლად გავეცანით სპეციალურ ლიტერატურას, ვიპოვეთ პარალელური მასალა და დავადგინეთ ზარაფხანა, მონარქი და ემისიის წლები. შევისწავლეთ საქართველოში კესარიული მონეტების მიმოქცევის ქრონოლოგია, ფიჭვნარის კლასიკური და ელინისტური ხანის ნუმისმატიკური მასალა და შევეცადეთ, დავადგინა მონეტის შემოსვლის მიზეზები და გზები.

დისკუსია (ძირითადი შედეგები): 2007 წელს საქართველო-ბრიტანეთის ერთობლივმა არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ, ელინისტურ სამაროვანზე მუშაობისას 227-ე სამარხში გამოავლინა ვერცხლის მონეტა. იგი კაპადოკიის სამეფოს პირველი მეფის არიარათეს I-ის (ძვ.წ.333–322) სახელითაა მოჭრილი. დრაქმა, წონა 4.59 გ.

შუბლი: მონეტის ცენტრში მოცემულია გაზიურას ღვთაება ბაალის მჯდომარე გამოსახულება, გვირგვინითა და მარცხენა ხელში კვერთხით. მარჯვენა ხელში, რომელზეც არწივი უზის, უჭირავს თავთავი და ვაზის რტო ყურძნით. არამეული წარწერა („გაზიურას მბრძანებელი“) არ ჩანს ცუდად დაცულობის გამო.

ზურგი: მონეტის ცენტრში გამოსახულია გრიფონი, რომელიც თავს ესხმის მუხლმოდრეკილ ირემს, არიარათესის სახელი ცუდად დაცულობის გამო არ იკითხება (ERKİLETLİOĞLU, 2019:203).

სამარხში იყო შავლაკიანი სკიფოსი, თიხის დოქი, მძივები სამაჯურად გამოყენებული, სინოპური და კოლხური მონეტები, ვერცხლის რგოლსაკიდები, ბრინჯაოს სამაჯურის ნატეხი და ბრინჯაოს 5 ზარაკი.

საქართველოში არიარათეს I-ის სახელით მოჭრილი საფასე პირველად აღმოჩნდა, რის გამოც მონარქის მოღვაწეობასა და სამონეტო საქმიანობას ვრცლად მიმოვიხილავთ. იგი იყო სპარსეთის ბოლო სატრაპი და კაპადოკიის სამეფოს პირველი მეფე. დათამესის აჯანყებას თუ არ ჩავთვლით, ჩანს, რომ კაპადოკიაში დამოუკიდებელი სამეფოს შექმნის პირველი მცდელობა დაიწყო იმ წინააღმდეგობით, როდესაც ალექსანდრე მაკედონელმა დაპყრობების პერიოდში აღნიშნულ ტერიტორიებზე მისი ერთ-ერთი მხედართმთავარი საბიქტასი გააგზავნა და მისი დამორჩილება დაავალა. მიუხედავად იმისა, რომსატრაპი მიტრობაზანი გრანიკოსის ბრძოლაში (ძვ.წ.ად. 334 წლის 22 მაისი) დაიღუპა, კაპადოკიელები ისევ მეფე დარიოს III-ის დაქვემდებარებაში დარჩნენ. მათი ჯარი, მიტრობაზანის შემდეგ სატრაპად დანიშნული არიარათეს I-ის სარდლობით, ერბილისბრძოლაში დარიოს III-ის გვერდით იბრძოდა. აღნიშნულ ბრძოლაში დარიუსის დამარცხების შემდეგ, კაპადოკიელებმა უარი განაცხადეს, როგორც მაკედონიის, ისე აქემენიანთა მმართველობაზე. არიარათეს I-მა თავი ჩრდილოეთ კაპადოკიის სატრაპად გამოაცხადა და დამოუკიდებელი სახელმწიფოს შექმნისკენ პირველი ნაბიჯი გადადგამან შექმნა არმია, რომელშიც გაერთიანებული იყო 15 ათასი ცხენოსანი და 30 ათასი ქვეითი. გარდა ამისა, ჩრდილოეთ ანატოლია აირჩია მმართველობის ადგილად და სინოპიდან ტრაპიზონამდე მთელ სანაპიროზე კონტროლი დაამყარა. კატაონია დაიპყრო და სამეფოს ტერიტორიები გააფართოვა. ეს მიწები, ძველი სპარსული მმართველობის დროს, ისედაც იმპერიის „კაპადოკიის სასატრაპოს“ საზღვრებში შედიოდა (ERKİLETLİOĞLU, 2019:83)

არიარათეს I ენერგიული, მტკიცე ნებისყოფის მქონე ჩინებული მმართველი იყო. ჩანს რომ, მან მოკლე ხანში დაიწყო კაპადოკიის სამეფოსთვის საფუძველის ჩაყრა. 332 წელს თავი დამოუკიდებელი კაპადოკიის სატრაპად გამოაცხადა. დღევანდელი ზილეს (ზელა/თოქათის ილში) მახლობლად მდებარე გაზიურას (თურჰალი) ციხე რეზიდენციად აქცია (ERKİLETLİOĞLU, 2019:83).

არიარათესის შექმნილი დამოუკიდებელი სასატრაპოს არსებობა ალექსანდრეს სიკვდილამდე, ანუ დაახლოებით 10 წელიწადს გაგრძელდა. ალექსანდრეს მდივნის, პედრიკასის ლაშქარი ძვ.წ. 322 წელს არიარათეს I-ის ჯარს დაუპირისპირდა. მიუხედავად ასაკისა (სიბერის) და მოწინააღმდეგის ჯარის რიცხვობრივი უპირატესობისა, არიარათესი საკუთარ ჯართან ერთად ხელჩართული იბრძოდა, თუმცა სასტიკ და სისხლისმღვრელ ბრძოლაში კაპადოკიის ჯარი დამარცხდა. არიარათესი, მისი მდიდარი ხაზინით ტყვედ ჩავარდა. იგი სასტიკი წამების შემდეგ ოჯახთან და რამდენიმე

მხედართმთავართან ერთად ჯვარზე გააკრეს (ძვ.წ. 322). პედრიკასმა დანარჩენ კაპადოკიელებს სიცოცხლე შეუნარჩუნა. სიკვდილით დასჯის დროს არიარათეს I 82 წლის იყო (იგი დაბადებული იყო ძვ.წ. 404 წელს) (ERKİLETLİOĞLU, 2019:84). არიარათესის სიკვდილის შემდეგ თავი მემკვიდრედ გამოაცხადა და ტახტზე ავიდა მისი ძმა, ოლოფერნესის (ჰოლოფერნესის) ვაჟი, შემდგომში ცნობილი, როგოც არიარათეს II. ამ უკანასკნელმა არეულობის დროს ისარგებლა შემთხვევით და სომხეთში გაიქცა, რითაც სიკვდილს გადაურჩა (ERKİLETLİOĞLU, 2019:84).

კაპადოკიის სამეფოში პირველი ფულის მოჭრა სწორედ არაიარათესის სახელთანაა დაკავშირებული (Sydenham., 1978:2). მისი მმართველობის დროს, განხორციელდა ორი სამონეტო ემისია სინოპესა და გაზიურაში. საფასეებზე ვხვდებით არამეულ, ანუ აქემენიდების სახელმწიფო ენაზე გაკეთებულ წარწერებს. სტილისტურად, არიარათესის გაზიურაში მოჭრილი ფული წააგავს აქემენიდების სატრაპ მაზაეს მიერ კილიკიის ტარსოსში გამოშვებულ მონეტებს. ირანოლოგი მერი ბოისი და ისტორიკოსი ფრანც გრნეტი აღნიშნავენ, რომ მჯდომარე ბაალის ზევის მსგავსი გამოსახულება შეიძლება რეალურად ასახავდეს ზოროასტრიულ აჭურა მაზდას ან მითრას. სინოპეში მოჭრილი არიარათესის მონეტები სტილისტურად წააგავს იმავე ქალაქის ბერძნულ ემისიებს, მაგრამ არამეულ ენაზე არიარათესის სახელია დაწერილი (ERKİLETLİOĞLU, 2019:123).

ელინისტური ხანის კაპადოკიური მონეტები საქართველოში აღმოჩენილია: ვანშიარარათ VI (ძვ. წ. 130-116 წწ.) – 1; არიარათ VII (ძვ. წ. 116-101 წწ.) – 1; არიარათ IX (ძვ. წ. 101-87 წწ.) – 2; არიობარძანე I (ძვ. წ. 96-63 წწ.) – 3 (დუნდუა, ლორთქიფანიძე, 1977:133-137); ალაიანში (კასპის რაიონი) არიარათ IV-ის (ძვ. წ. 220-163) -1 (დუნდუა, 1993:93); მცხეთაშიარიობარძანე I-ის (ძვ. წ. 96-63 წწ.) დრაქმა - 1 (Дундуа, 1987:145). ამ პერიოდში კესარიაში მოჭრილი მონეტების მიმოქცევას არ ჰქონდა ინტენსიური ხასიათი. ახ. წ. II-III საუკუნეებში, კოლხეთის სამონეტო ცირკულაციაში გაბატონებული ადგილი ეკავა კესარიულ მონეტებს, რომელთა აღმოჩენის ტოპოგრაფია საქართველოში ფართოა. ცნობილია კესარიული მონეტების რამდენიმე განძი: გურზულის (Ивашенко, 1931:2-32), ნაბაკევის (Голенко, 1964:68) და ეკის (დუნდუა, 1979:5-6). გარდა ამისა კესარიული მონეტები ნაპოვნია გონიოში (ვარშალომიძე, 2009:52-53), ციხისძირში (ინაიშვილი, 1993:104), ურეკში, სუფსაში (დუნდუა, 1997:118), ნოქალაქევში (აბრამიშვილი, 1987:274-287.), ვანში (დუნდუა, ლორთქიფანიძე, 1977:127), სეფიეთში (მაკალათია, 1944: 217-259; დუნდუა, 1979:5-6.), წებელდაში (Трапш, 1971: 207-211; Воронов, Юшин, 1973: 171-191; Воронов, Юшин, 1979: 181-198), სოხუმში (Трапш, 1971:280-429; Шамба, 1993:57-74), ბიჭვინტაში (დუნდუა, 1975:280-418; ლორთქიფანიძე, 1991:98-105).

იმისათვის, რომ დავადგინოთ არიარათესის მონეტის ფიჭვნარში გამოვლენის მიზეზები და გზები, განვიხილოთ საკვლევი ძეგლის ძვ. წ. V -IV საუკუნეების იმპორტული ნუმიზმატიკური მასალა.

ქალაქ ქიზიკის ელექტრუმის სტატერები - 3 ცალი: 1952 წელს სოფელ ფიჭვნარში შემთხვევით აღმოჩნდა მეორე ტიპის კოლხური მონეტების განძი, რომლის შემადგენლობაში ერია ძვ. წ. 500-460 წლებით დათარიღებული ქიზიკის სტატერი, გამარჯვების ქალღმერთ ნიკეს გამოსახულებით და ზურგზე ჩაჭდული კვადრატით. 1968 წელს ფიჭვნარის არქეოლოგიური გათხრების დროს, ბერძნული სამაროვნის №15 სამარხში იპოვეს ქიზიკური მონეტა ტრიტონის გამოსახულებით. სტატერი თარიღდება ძვ. წ. V საუკუნის I ნახევრის დასასრულით. 1967 წელს იმავე სამაროვანზე, №6 სამარხში მიკვლეულ იქნა ქიზიკური სტატერი ნიმფა კლიტეს გამოსახულებით. მონეტა თარიღდება ძვ. წ. 460/430 წლებით (Пахомов, 1954:38-39, №1898; კახიძე, 1961:7; კახიძე, 1974: 79-86; Кахидзе, 1974 : 88-89).

სინოპური დრაქმები: 1967 წელს ფიჭვნარის ადრეანტიკური ხანის სამაროვანზე შემთხვევით იპოვეს ძვ. წ. VI-V საუკუნეების სინოპური დრაქმა (ტიპი: დელფინი – quadratum incusum). 1983 წელს, ბერძენ მოახალშენეთა ძვ. წ. V საუკუნის სამაროვანზე აღმოჩნდა ძვ. წ. 500-453 წწ. დათარიღებული სინოპური დრაქმა (კახიძე, 1961:121, კახიძე 1974:79-86, Кахидзе, 1974:88-92, იაშვილი, 1983:54-55).

1900-იან წლებში ბათუმის მიდამოებში აღმოჩენილია ძვ. წ. IV საუკუნის I ნახევრით დათარიღებული 4 დრაქმა (Дундуа, 1987:33-35).

1948 წელს ფიჭვნარში საკარმიდამო ნაკვეთის დამუშავების დროს აღმოჩნდა ვერცხლის მონეტების განძი წონით 6-8 კგ. მისი ძირითადი ნაწილი გაიფანტა. აჭარის სახელმწიფო მუზეუმში 149 მონეტაა დაცული, საქართველოს მუზეუმში – 9. გადარჩენილი ნაწილიდან 110 სინოპური დრაქმაა, რომელიც ძვ. წ. 360-320 წლებით თარიღდება; დანარჩენი კი მეორე ტიპის კოლხური ტრიობოლებია. განძის მეცნიერულმა შესწავლამ დააკონკრეტა მისი დაფლვის თარიღი – ძვ. წ. 350-345 წწ. (Голенко, 1961 ,98-112)

ანალოგიური სინოპური დრაქმები (რამდენიმე ათეული), სხვადასხვა წლებში გამოვლინდა ფიჭვნარის არქეოლოგიური გათხრების დროს (ვაშაკიძე, კახიძე, 1977:35-37; ვაშაკიძე, კახიძე, 1978:51-56; ვაშაკიძე, 1983:43-47; კახიძე, 1961:116-124) და შემთხვევით ბათუმთან ახლოს სოფელ განთიადში (ვარშალომიძე, 1996:28-29).

1967 წელს, ფიჭვნარში, ბერძნული სამაროვნის №5 სამარხში აღმოჩნდა ძვ. წ. 475-450 წლებით დათარიღებული პანტიკაპეიონის ვერცხლის მონეტა (შუბლი – დელფინი; ზურგი – quadratum incusum).

1968 წელს, ფიჭვნარის ბერძნულ სამაროვანის №8 სამარხში აღმოჩნდა ნიმფეიონში მოჭრილი დიობოლი, დათარიღებული ძვ. წ. V საუკუნის

უკანასკნელი მეოთხედით (შუბლი – ნიმფას თავის გამოსახულება; ზურგი – quadratum incusum-ში მოთავსებული ვაზის ლერწი, ყურძნის მტევნითა და ფოთლებით) (კახიძე, 1961:121, კახიძე, 1974:79-86, Кахидзе, 1974:88-92)

ფიჭვნარში, 1998 წელს, ძვ. წ. V ს-ის ბერძენ მოახალშენეთა სამაროვანზე აღმოჩნდა პანტიკაპეონის აპოლონიაში ძვ. წ. 460-450 წწ. მოჭრილი ვერცხლის მონეტა, ქ. თეოდოსიის ვერცხლის ძვ. წ. 413-403 წწ. დათარიღებული 2 მონეტა (კახიძე, იაშვილი, 1999:22-23).

2004 წელს, ფიჭვნარშივეა შემთხვევით ნაპოვნი სირაკუზში მოჭრილი ძვ. წ. IV საუკუნის დასაწყისით დათარიღებული სპილენძის მონეტა (ტიპი: პეგასი/ათენა კორინთულ მუზარადში) (ვარშალომიძე, 2005:128).

ძვ. წ. V-IV საუკუნეების სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს სამონეტო მიმოქცევის კვლევისათვის მნიშვნელოვანი მასალაა დაცული ხარიტონ ახვლედიანის სახელობის მუზეუმში (8 მონეტა): სირაკუზი (სიცილია) - 3 ერთეული, მათ შორის დიონისე I-ის (ძვ. წ. 406-367,) - 2, დიონისე II-ის (ძვ. წ. 367-357 წწ.) - 1; ამისო (ქალაქი შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროზე), ძვ. წ. 400-350 წწ. - 1 მონეტა; თებე (ქალაქი ბეოტიაში), ძვ. წ. 363-338 წწ. - 1; მაკედონიის სამეფო: ფილიპე მაკედონელი (ძვ. წ. 359-336 წწ.) - 2 მონეტა; ილირია, ფაროსი (ძვ. წ. 350 წ.), საბერძნეთი - 1 ეგზემპლარი (ვარშალომიძე, ძნელაძე, 2021:20-23).

ამკარაა, რომ კლასიკურსა და ადრეელინისტურ პერიოდში ფიჭვნარში და საერთოდ აჭარის სანაპირო ზოლის ფულად მეურნეობაში დომინირებს სინოპური დრაქმები. საფიქრებელია, რომ გაზიურაში მოჭრილი დრაქმა ფიჭვნარში სინოპურ პროდუქციასთან ერთად შემოვიდა. ამ აღმოჩენას დიდი მნიშვნელობა ენიჭება, რადგან არა მხოლოდ ფიჭვნარში, არამედ საქართველოში პირველად გამოვლინდა ამ სამონეტო ცენტრში მოჭრილი საფასე. ასევე ესაა ყველაზე ადრეული კაბადოკიური მონეტა, რაც ჩვენს ქვეყანაშია აღმოჩენილი.

გამოყენებული ლიტერატურა:

აბრამიშვილი, 1987: - აბრამიშვილი თამარ, ნოქალაქევის ექსპედიციის მიერ მოპოვებული მონეტები (1973-1982 წწ.), ნოქალაქევი-არქეოპოლისი, არქეოლოგიური გათხრები 1978-1982 წწ. გამომც. „მეცნიერება“, თბილისი

დუნდუა, 1975: - დუნდუა გიორგი, სამონეტო მიმოქცევა და სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობანი ბიჭვინტაში ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით ძვ.წ. II-ახ.წ. IV სს. - დიდი პიტიუნტი I, თბილისი.

დუნდუა, 1979: - დუნდუა გიორგი, საქართველოს სამონეტო განძები, გამომც. „მეცნიერება“, თბილისი

დუნდუა, 1997: - დუნდუა გიორგი, გურიის ნუმიზმატიკური მონაპოვარი, გურია I, თბილისი.

დუნდუა., 1977: - დუნდუა გიორგი, ლორთქიფანიძე გურამ, მონეტები ვანიდან, ვანი III , თბილისი.

დუნდუა, 1993: - დუნდუა თედო, კოლხეთი, იბერია და პონტოს სამეფო ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით, გამომც. უნივერსიტეტი, თბილისი

ვარშალომიძე, 1996: - ვარშალომიძე ი., სინოპური მონეტა სოფ. განთიადიდან, ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის კათედრის ჟურნალი „საისტორიო მაცნე“, ბათუმი

ვარშალომიძე, 2005: - ვარშალომიძე ი., სირაკუზის მონეტა ფიჭვნარიდან. ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, III, ბათუმი

ვარშალომიძე, 1999: - ვარშალომიძე ირინე, გონიო-აფსაროსი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით, ლიტერატურული აჭარა, #7, ბათუმი

ვარშალომიძე, 2000: - ვარშალომიძე ირინე, რომაული ხანის ვერცხლის მონეტების განძი გონიო-აფსაროსიდან , ძიებანი, 5, თბილისი.

ვარშალომიძე., 2000: - ვარშალომიძე ირინე, პოლიტიკურ-ეკონომიკური იმარტებანი გონიო-აფსაროსში ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით (I-III სს.), საისტორიო მაცნე, #9, ბათუმი, უნივერსიტეტის გამომც.

ვარშალომიძე, 2009: - ვარშალომიძე ირინე, მონეტები გონიო-აფსაროსიდან, ბათუმი, გამომც. უნივერსიტეტი.

ვარშალომიძე., 2021: - ვარშალომიძე ირინე, ძნელაძე ნინო, ხარიტონ ახვლედიანის სახელობის აჭარის მუზეუმში დაცული მონეტების კატალოგი, გამომც., კოლორი“, ბათუმი

ვაშაკიძე., 1977 : - ვაშაკიძე ნ., კახიძე ა., ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 1974 წ. წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების ძირითადი შედეგები, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, VI, თბილისი

ვაშაკიძე., 1978 : - ვაშაკიძე ნ., კახიძე ა., არქეოლოგიური გათხრები ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანის ტერიტორიაზე 1976 წელს, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები , VII, თბილისი

ვაშაკიძე, 1983 : - ვაშაკიძე ნ., ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 1980 წ. წარმოებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები , XII, თბილისი

ინაიშვილი, 1993: -ინაიშვილი ნინო, ციხისძირის ახ.წ. I-VI სს არქეოლოგიური ძეგლები, გამომც. „მეცნიერება“, თბილისი

იაშვილი, 1987 : - იაშვილი ადრეული სინოპური დრაქმა ფიჭვნარიდან, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, XVI, თბილისი

კახიძე, 1961: - კახიძე ა., საქართველოს ზღვისპირეთის ანტიკური ხანის ქალაქები, გამომც. „მეცნიერება“, თბილისი.

კახიძე, 1974: - კახიძე ა., ფიჭვნარის სამაროვანზე 1967-68 წწ. აღმოჩენილი უცხოური მონეტები, მაცნე-ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების სერია, 3, თბილისი

კახიძე...,1999: - კახიძე ა., იაშვილი ი., შავიზღვისპირეთის საქალაქო ვერცხლოვანი მონეტების ძვ.წ. V საუკუნის სამაროვნიდან, ვაჭრობა შავ ზღვაზე არქაულსა და კლასიკურ ხანაში, აბრეშუმის გზის ისტორიული პერსპექტივა, შავიზღვისპირეთის ძველი ისტორიისა და არქეოლოგიის საერთაშორისო სიმპოზიუმი-ვანი, თბილისი.

ლორთქიფანიძე, 1991: - ლორთქიფანიძე გურამ, ბიჭვინტის ნაქალაქარი, თბილისი, გამომც. უნივერსიტეტი.

მაკალათია, 1944: - მაკალათია სერგი, სეფიეთში აღმოჩენილი რომაული ფულეების განბი, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XII, თბილისი

Воронов., 1973: - Воронов Ю. Н., Юшин В. А. Новые памятники цебельдинской культуры в Абхазии. – СА, № 1.

Воронов .., 1979: - Воронов Ю. Н., Юшин В. А. Ранний горизонт (II-IV вв. н.э.) в могильниках цебельдинской культуры (Абхазия). – СА, № 1

Голенко, 1964: - Голенко К. В. Денежное обращение Колхиды в римское время. Ленинград, наука.

Голенко, 1957: - Голенко К. В., Кобулетский клад серебрянных монет, СА, XXVII

Дундуа, 1987 : - Дундуа Г. Ф., Нумизматика античной Грузии, Тбилиси, მეცნიერება

Иващенко, 1931: - Иващенко М. М. Герзельский клад монет Кессарии Кападокии, ИГАИМК. вып. 10.

Кахидзе, 1974: - Кахидзе А. Ю., Привозные монеты из могильника Пичвარი, ВДИ, 3

Пахомов, 1954: - Пахомов Е. А., Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа, Баку.

Трапш, 1971: - Трапш М. М. Труды, т. III, Тбилиси. მეცნიერება.

Шамба, 1987 : - Шамба С. М. Монетное обращение на территории Абхазии (V в.– XIII в. н.э.) – Тбилиси, მეცნიერება.

Sydenham, 1978: - Sydenham E. A. The Coinage of Caesarea of Cappadocia, London.

Erkiletlioglu , 2019: - Halit Erkiletlioglu, Kappadokia Krallığı ve Roma Bizans dönemi, Kayseri.